

מצודת היהודים במאה הט"ז והקיסריה שבצפת

מאת י. בן צבי

א' מקורות היסטוריים

לרגל עבודתי (דברי ימי ארץ־ישראל בתקופת השלטון התורכי) נתקלתי בעובדה הראוייה למקום מיוחד בדברי ימי ההגנה היהודית בכלל ובארץ־ישראל בפרט; כוונתי למצודה שהקימו יהודי צפת לשם הגנה מפורעים ומשודדים.

הבניין הזה, הידוע בשם ה'ח'אן, או המצודה היהודית, הוקם בידי יהודי צפת בתקופת הזוהר והעלייה, בראשית המאה הט"ז. בשעתו נודע בשם ח'אן־אל־בֶּאֶשָה, ועניינו נזכר כמה פעמים בשאלות ותשובות ושאר מקורות שלנו מהמאה הט"ז; וכן גם בכתיבי התיירים הזרים, כגון הכומר הצרפתי רוג'ר¹, והתייר התורכי המפורסם אֶלִיָא צִ'לְבִי² — באמצע המאה הי"ז.

הח'אן נבנה בצורת חצר גדולה, שבניינים סביבה — בשתי קומות או גם יותר. שערי החצר היו נסגרים בלתיים וברית, ושומרים ממונים עליהם, בדיוטה התחתונה נמצאו מחסני־סחורה, והקומה העליונה נועדה לדירות, שבהן ישבו משפחות שלמות ישיבת קבע. מסדרון מקורה שימש מעין פרוזדור לחדרי הדירות הפרטיות, כפי שנראה ברור מתיאורו של המבי"ט בשו"ת³. במקום אחר מספר המחבר הני"ל גם על מחסני סחורה שהיו בח'אן זה, ומדי לילה היו נסגרים בסוכארה (ברית), אך לא ננעלים במנעולים, מפני שהליל בעליהם בטוחים כי לא יאונה להם דבר, וגנב לא יבוא עליהם מפחד הבאשה, אשר שמו נקרא על הח'אן⁴; מובן מאליי, שיחד עם זאת סמכו על דלתות השערים החיצונים, אשר הגנו על החצר.

הקומה השנייה שימשה באופן ברור לדירות מגורים, והחדרים היו מקושרים ביניהם ע"י בית שער — ביראנדארי, והיא: כרשות הרבים לכל ק' בעלי בתים הדרים בכאן; מכאן שהח'אן כלל ישוב קבוע קרוב ל־500 נפש; הנקל לשער, שבזמן מצוקה והתקפה יכלו למצוא בו מקלט אנשים שמספרם היה גדול הרבה יותר. אוולייא צ'יבִי (בשנת 1649), דרך משל, נוקט מספר של אלפיים נפש, שיש בו אולי הגזמה במקצת.

תשובה זו של המבי"ט, שנזכרה לעיל, היא משנת שי"ז (1557) בקירוב, ומכאן ראייה שהח'אן כבר נבנה לפני־כן; אולם קשה לקבוע בדיוק את זמן היבנותו. מקור אחר המזכיר את הח'אן הן תשובותיו של מרן בית יוסף⁵.

1 ר' La Terre Sainte, Paris, 1664

2 עי' להלן, הערה 9.

3 חלק א', סי' רפ"ו.

4 חלק ג', סי' קי"ג.

5 ר' אבקת רובל, סי' קכ"ה.

הר"י קארו מוסר פרטים על השתלשלות בניין הח'אן. הוא מספר: כי בשנים קדמוניות עלה בדעת קצת נכבדים לשלוח לאדונו המלך יר"ה שיבנה להם כאן סמוך לפסגה, ועל זה כתבו כתבים והעד עדים; וכששלחו לשער⁶ ליד איש שישתדל בדבר, שאל שיתנו לו אלף פרחים בשכר טרחו; וכשראו הנכבדים הגו' (הנוכרים) תשובה זו, סילקו ידיהן וכיטלו מחשבותם, והיה כלא היה, וכל אחד פנה לדרך. אחר כמה שנים בא משנה אחד לדמשק לבנות ח'אן אחד בצפת על מנת להשכירו, ואז קמו הקהילות ומנו את הרב משה ביבאס שיקנה כל השדות בסביבת הפסגה: הכל קנו ונתנו במתנה למשנה הנזכר כדי שיבנה על השדות הגו' כ'אן אחד ונגמר הדבר, ובנה הכ'אן, הואיל ומהר"י קארו עמד בראש קהילת צפת מש' 1541 ועד ש' 1575, יש לקבוע שבניין הח'אן חל בתקופה זו, כלומר סמוך לתקופת בניינה של טבריה בידי דונה גראציה ויוסף נשיא. יש לראות איפוא בבניין המצודה בצפת מעין פעולה לביצורם של יהודי הגליל העליון, המקבילה לפעולת הבניין בטבריה.

תפקידו האמתי של הח'אן מתברר לנו עוד יותר מטופס ההסכמה של חכמי קושטנדינא, שיצא בש' השמ"ו (1586), וזה לשונו: כאשר ראינו צרת אחינו יושבי צפת תוב'ב מפני פחד שודדי לילה ליסמים מזוינים הבאים עליהם בנשף בערב יום, בהיותם בבתיהם שלווים מפחד; גם זאת היתה סבה עצמית למניעת הליכת עמינו אל המקום ההוא, וגם ראינו כי נתעורר [ו] קצת אנשים מיחדי סגולותינו, כי הגביר ה' את רוחם לעשות סדר וגדר לבנות שם מצד המלכות⁷ אהל כל יצען בנין חוק אבני נזית, הנקרא בשם כ'אן מקום מוכן לשבת שם בטח בו, ולקיום הדבר הטוב הזה נכתבו ביניהם שמרי חוקים ותנאים כראי מוצק להוציא כלי למעשהו⁸.

הלאה הוא מסביר כיצד הצליחו להשפיע נציגי היהודים גם על שרי המלוכה לבוא לעזרת המבוקש — להבנות בנין מפואר חזק בדלתים ובריח ברזל ונחשת, לישב בשלוח כל מבקש ה'... גם להחיות נפשם.

מכל האמור בזה הנקל לראות שהבניין נועד להיות מבצר-הגנה נגד התנפלות אויב, ושהיה מוגן כהוגן בדלתים ובריח ברזל. המקור מדבר על שודדי לילה ולסטים מזוינים, ונקל להבין שהרמו הוא ללהקות בדים ודרווים ופלאחים, שהיו מתנפלים לעתים קרובות על השכונה היהודית, ביחוד בזמן חילופי שלטונות ומלחמות השיכים והאמירים, שאירעו לעתים קרובות בהרי הגליל העליון.

המצודה שימשה גם מרכז מסחרי חשוב, ובעיקר כוח-מושך לעולים חדשים, שהרגישו עצמם כאן בטוחים יותר מחשש התנפלות, ואם לצערנו לא נודעו לנו שום פרטים אחרים לא מפי רושמי רשומות מישראל ולא מפי תיירי האומות. כך לא נודע לנו, דרך-משל, מקומו המדוייק של הח'אן, לא נודע גם כמה זמן ועד מתי התקיים, ובאי-אלה מסבות חרב ובטל. עם כל זאת יש לדעתי אפשרות להוכיח, שהח'אן התקיים למעלה ממאה שנה, עד מחצית המאה הי"ז.

כאמור נזכר הח'אן בספרו של רוג'ר הכותב: לפני זמן קצר נמצאו בצפת, שהיתה בעיני יהודים כירושלים שנייה, הרבה יהודים, וברשותם מקלט, או ח'אן,

⁶ כלו' השער העליון, או באב-עאלי, מרכז השלטון בקושטא.

⁷ כלו' עיי פחת דמשק.

⁸ ירושלים ח', ע' 111.

מצופה עופרת עד שנראה מרחוק כמבצר. תיאור בולט זה מחייה לעינינו את מאה הח'אן מבהוק; כנראה שהקירות או הגג היו מכוסים פחי עופרת נוצצים, שהתייר ראה אותם בעיניו; אולם אם נשאר עוד ספק בנדון זה, הרי מצאנו דברים ברורים יותר בפי אוולייא צ'לבי, שביקר בארץ אחריו, בסוף שנת 1649. התייר הזה מספר שח'אן הפחה (הוא ח'אן אל-באשה הנ"ל) נמצא במורד המצודה (הקלעה): והו קרואךסראי גדול ושערי ברזל לו כשערי מצודה ותכנית בניינו—מרובעת. היקפו מסביב—שש מאות צעדים, ורומו—ארבע קומות. לפניו גרו שם שנים עשר אלף מישראל; אולם עכשיו אין בו אלא אלפיים. כמובן, מוגזם הוא המספר י"ב אלף; אולם הרי הוא מביאו רק כשמועה מהעבר הרחוק.

לפי עדותו זו של אוולייא צ'לבי היה איפוא הח'אן קיים עוד בימיו, ובוודאי המשיך להתקיים עד ביטול ישובה של צפת בעקבות התנפלות הדרוים בשנת 1662; מאידך גיסא, לאחר חידוש ישובה של צפת בש' 1672 שוב אין אנו שומעים דבר על הבניין ההיסטורי הזה.

ב' קיסריה שבצפת

בהיותי בצפת בסוכות תש"ג, חיפשתי את עקבות הח'אן, אך מובן מאליי שלרגל כל הוועזעים השונים והפורעניות המרובות, אשר עברו על בירת הגליל מידי שמיים ומידי בני-אדם, לא קל למצוא היום עקבות בניינים מהמאות הט"ז-הי"ז. שלשלת המסורת נפסקה בכמה חוליות, וחכמי צפת אינם בקיאים ביותר במה שקרה לפני הרעש של ש' התקצ"ז, ומכל שכן—לפני הרעש של תק"כ והמלחמות והביזות המרובות שעברו על צפת.

בהרצאתי שהרציתי שם על דברי ימי צפת במאה הט"ז נודמנו כמה מחכמי צפת, אשכנזים וספרדים, השומרים על מסורת העבר. אחד המשתתפים ר' יוסף הכהן, הביע את השערתו שהח'אן היהודי הנ"ל, שנודע בשם: ח'אן אל-באשה אינו אלא הרובע הידוע עד היום בערבית בשם קיסריה. רובע זה נמצא במורד ההר, סמוך לרחובות היהודים, נמוך ממקומה של הקלעה, היא המצודה, שבה חנה בשעתו הצבא התורכי. אין להתפלא על-כך שהח'אן הזה נבנה במורד העיר דווקא, כי כל ישובם של היהודים היה אז במורד העיר, ורק במשך הדורות הבאים טיפס הישוב ועלה במעלה ההר. רחובות הספרדים הישנים וכל בתי הכנסיות הקדומים, כגון אלה של האר"י, של ר' יוסף בנאה וכו'—כולם נמצאים במורד ההר עד-היום. למחרת ההרצאה ביקרתי בלווייתו של חכם יוסף הכהן את הרובע, נכנסתי לחצרות ולבתים, ושמעתי ביאורים גם מהדיירים הערבים. הבניינים תופסים שטח מרובע גדול; מצידו האחד חנויות של צורפים, ובעלי אמניות אחרות. מצד השני—ח'אן לבהמות, וכל השטח בנוי דירות וחצרות. סמוך לו נמצא אל-ג'מע אל-א'מר. כיום כל תושבי הרובע הזה הם מוסלמים, אולם אופן הבנייה מתאים יותר, לפי דברי מלווי, לבניין של יהודים מאשר לבניין של מוסלמים. מלווי ספר לי, שכל הרובע הזה היה קניינו של זקנו, שנודע בשם אבו-

גר שון. הוא עלה מפרס לפני 90 שנה (כלומר, אחרי תקופתו של מחמד עלי) ורכש את הרובע מידי הפחה, או הואלי של דמשק, והיה משלם לו תשלומים שנתיים קטנים; ובמשך חמישים שנה היה המקום ברשות היהודים. אברגרושון הושיב בו כמה יהודים פרטיים מבני ארצו, וישב שם בעצמו, וגם בית-כנסת לתפילה עם ישיבה יסד שם. לפי דברי אחד מצאצאיו, שנפגשתי אתו, השקיע אברגרושון בקיסריה זו קרוב לשמונת אלפים לירה. בסוף ימיו הוכרח אברגרושון למכור את הרובע, לרגלי מקרה שקרה לפועלים הערבים בזמן חפירת בור המים של שכונה זו. השם קיסריה הוא שם מצוי בכמה מקומות בארץ, והוא חל על בניינים גדולים מבנייני הערבים. יתכן שיש למצוא זכר לשם זה גם לפני מאות שנים בפסקה ידועה שבשו"ת לר"מ גלאנטי, וז"ל:

אומרים ששאל אותו מורו (מאורו, ערבי פלאח או עירוני) על אשתו של יצחק אלמירודי... אמר לי: אני ראיתי את יצחק אלמירודי זה שהיה מוכר בוטאנאש (מין אריג של צמר שהיו מעבדים היהודים בצפת), יחד עם זקן אחד למטה מהקייסריה, בחור צהבהב...⁽¹⁰⁾ בספרי הנ"ל (11) שיערתי כי הכוונה היא לקיסריה העיר, אולם אין זה מן הנמנע שהשם שייך במקרה זה לא לקיסריה העיר אלא לבניין הקיסריה של יהודי צפת; לטובתה של השערה זו מכריעים שאר השמות המובאים בשו"ת הנ"ל, כגון כפר עלמה, יעקוק = חקוק, צפת וכו'.

דבריו של צ"ב שהח'אן נמצא במורדה של המצודה (קלעה) מחזקים בלי ספק את השערתו על זיהויה של קיסריה של היום עם ח'אן אל-באשה, ונראה לי כי מכל-מקום יש יסוד מספיק לזיהוי זה, שהקיסריה של צפת היא ח'אן אל-באשה, או המצודה אשר בנו יהודי צפת בזמן גאותה ותפארתה של עירם במאה הטיז, למען הגן על ישובם מהתנפלות שודדים ופורעים, שאותם מכנה בעל השו"ת בשם לסטים מזוינים.

(10) ר' שו"ת לר"מ גלאנטי, סי' נ"ב (משנת 1579); ור' ספרי: שאר ישוב א', ע' 179; ב', ע' 213.

(11) שאר ישוב א', ע' 179; ב', ע' 213.

אבים, אסא ומעכה בת אבישלום

מאת שמואל ייבין

משמת רחבעם בן שלמה ירש את כסאו אבים בנו, אף-על-פי שלא היה הבכור⁽¹⁾, אולם על מוצאו של אבים מצד אמו מוצאים אנו שתי מסורות מחולקות במקרא. מצד אחד מספר הכתוב, עם המבוא הסכימתי הידוע בס' מלכים: ושם אמו מעכה בת-אבישלום⁽²⁾; אותה מסורת נמסרה גם ביתר הרחבה בס' דברי-הימים, עם הרצאת נשיו של רחבעם: ואחריה לקח את מעכה בת-אבשלום ותלד לו את אביה⁽³⁾... וכמה פסוקים לאחר זאת: ויאהב רחבעם את-מעכה בת-אבשלום... ויעמד לראש

(1) דבחי"ב י"א, י"ח - כ"ב. (2) מלכ"א ט"ו, ב'. (3) דבחי"ב י"א, כ'.